

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗУМІННЯ РОЗВИТКУ МОВИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF UNDERSTANDING THE DEVELOPMENT OF LANGUAGE IN THE DOMESTIC PHILOSOPHICAL-PSYCHOLOGICAL TRADITION OF THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY

У статті вперше науковій спільноті пропонуються результати дослідження з проблеми розвитку мови, розуміння цього складного процесу та його взаємопов'язаність із психічним розвитком людини в київській філософсько-психологічній традиції кінця ХІХ – початку ХХ століття. Проаналізовано погляди на проблему розвитку мови представників київської школи філософської психології кінця ХІХ – початку ХХ століття. З'ясовано, що в розвитку мови розрізняють три сторони: психофізіологічну, психологічну й логічну. Саме розвиток мови пов'язаний із тим, що вона має значення, тобто слугує засобом вираження внутрішнього світу – почуттів, бажань, думок. Спочатку мова включається в емоційну сферу психіки, виражає почуття й бажання; потім поступово мова починає включатись і в інтелектуальну сферу, що стає згодом головним завданням мови. У цій своїй функції – у вираженні думок мова стає знаряддям мислення й обов'язково підпорядковується логічним законам. Те, що називається граматичною стороною мови, вважає В.В. Зеньковський, частково і є носієм логічної сторони мови, хоча в повноті своїй граматична сторона мови слугує виразом не лише логічних, але й психологічних моментів мови. Граматична будова в розвитку мови дитини має визначені ступені розвитку й охоплює чотири періоди. У перший період (від 1 року до 1 року 6 місяців) слово визнається звуковим комплексом, який пов'язаний із визначеним лексичним змістом, але позбавлений будь-якої граматичної форми. Другий період у граматичному розвитку мови (від 1,6 до 2 років) характеризується переходом до нової синтаксичної форми мови й устанавленням певного значення слів. У віці близько 2 років дитина вступає в третій період граматичного розвитку мови: слова, що були незмінними до цього часу, починають змінюватися, набувають флексій. Етимологічний прогрес іде, таким чином, за синтаксичним. Від багатослівного речення, характерного для другого періоду психічного розвитку, дитина переходить до створення речення. Поява перших спроб створювати «підлеглі» речення є вже четвертим, останнім періодом граматичного розвитку (від 2,6 року й далі). Мова стає все більш гнучким знаряддям мислення, сприяє кращому висловлюванню того, про що думає дитина. Однак у граматичному розвитку відіграють роль також інші фактори. Дитина наслідує дорослих, переробляє по-своєму інформацію, яку чує, і цей процес є надзвичайно цікавим, бо в ньому проявляється справжня творчість дитини.

Ключові слова: психічний розвиток, розвиток мови, позначення, психофізіологічна, психологічна й логічна сторони мови.

The article for the first time offers the scientific community the results of research on the problem of language development, understanding of this complex process and its relationship with mental development in the Kiev philosophical and psychological tradition of the late nineteenth – early twentieth century. The views of the representatives of the Kyiv school of philosophical psychology of the end of the XIX – the beginning of the beginning are analyzed. XX century on the problem of language development. It was found that there are three aspects in the development of language – psychophysiological, psychological and logical. It is the development of language that is connected with the fact that it matters, that is, it serves as a means of expressing the inner world – feelings, desires, thoughts. Initially, language is included in the emotional sphere of the psyche, expresses feelings and desires; then gradually language begins to be included in the intellectual sphere, which later becomes the main task of language. In this function, in the expression of thoughts, language becomes an instrument of thought and necessarily obeys the laws of logic. What is called the grammatical side of language, according to V.V. Zenkovsky, is partly the bearer of the logical side of language, although in its entirety the grammatical side of language serves as an expression of not only logical but also psychological aspects of language. The grammatical structure in the development of a child's language has certain stages of development and includes four periods. The first period (from 1 year to 1 year and 6 months) – the word is recognized as a sound complex, which is associated with a certain lexical meaning, but devoid of any grammatical form. The second period in the grammatical development of language (from 1.6 to 2 years) is characterized by the transition to a new syntactic form of language and the establishment of a certain meaning of words. About 2 years the child enters the third period of grammatical development of language: words that have been unchanged so far, begin to change, acquire inflections. Etymological progress thus follows syntactic. From a wordy sentence, typical of the second period of mental development, the child moves on to creating a sentence. The appearance of the first attempts to create "subordinate" sentences is the fourth – the last period of grammatical development (from 2.6 years onwards). Language is becoming an increasingly flexible tool of thinking, contributes to a better expression of what the child thinks. However, other factors also play a role in grammatical development. The child imitates adults, processes in his own way the information he hears, and this process is extremely interesting, because it manifests the true creativity of the child.

Key words: mental development, language development, notation, psychophysiological, psychological and logical aspects of language.

УДК 159.922:101.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.14>

Мельник О.А.

к.психол.н., старший науковий співробітник,
докторант факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Сучасна українська історико-психологічна наука прагне вкорінення в традиції. Усвідомлюючи значущість і відповідальність своїх завдань, шукаючи шляхи подолання стереотипів радянської доби, намагаючись визначити теоретичні засади й методологічний інструментарій, спроможний забезпечити максимальну ефективність наукових досліджень у галузі історії психології, вона з необхідністю звертається до вивчення досвіду, набутого вітчизняною історико-психологічною наукою в процесі її становлення, що відбувалося наприкінці XIX – на початку XX століття. Проведене дослідження зі з'ясування теоретико-методологічних основ розуміння розвитку мови в київській школі філософської психології кінця XIX – початку XX століття переконливо доводить високий науковий рівень розроблення цієї проблематики й подальшу наслідувальність науковцями теоретико-методологічних засад упродовж XX і навіть XXI століття.

Виклад основного матеріалу. Питання щодо психічного розвитку й мови не залишалося поза увагою представників філософської психології кінця XIX – початку XX століття [4]. Крик, з яким дитина входить у життя, має рефлексорний характер, проте він уже має соціальний відгук і слугує фактично засобом для вираження того, що переживає дитинка. Рефлексорно голосовий рух набуває виразного значення не завдяки внутрішнім його властивостям, а через соціально-психічні умови, у яких він лунає. Постійний соціальний резонанс, постійні відповіді соціального середовища на голосові рухи дитини дуже рано ведуть до того, що вона помічає виразну функцію крику, і тут, вважають представники філософської психології, лежить найголовніша психічна причина того, що рефлексорний голосовий рух є вихідним пунктом складного й плідного процесу розвитку мови. Дуже рано крик сам по собі стає виразним, тобто виникає не лише як рефлексорний, але і як виразний, внутрішньо обумовлений голосовий рух. Хоча крик як рефлексорний рух має місце протягом усього життя людини, але він перестає бути тільки рефлексорним дуже рано. З фонетичної точки зору крик є спочатку монотонним й одноманітним, але в ньому дуже рано може бути відзначене нюансування, що дає можливість матері або людині, яка доглядає за дитиною, безпомилково визначати, що саме виражає цей крик. Дитина немовби інстинктивно вчиться «грати на своєму інструменті» – голосі; чим далі зростає дитина, тим різноманітнішими, диференційованими стають відтінки її крику.

Дуже цікавий із філософсько-психологічної точки зору розгляд плачу дитинки. Дитинка дуже рано підмічає, що її плач має вплив на

оточення. Через це її плач (так само, як і крик) перестає бути пасивно виразним (тобто незалежним від свідомості дитини), але набуває активно виразного характеру. Дитинка усвідомлює виразну силу крику й плачу та прагне використовувати її. В.В. Зеньковський вважає: «Якщо залишити дитину одну в кімнаті, дитя буде плакати, поки не прийде хтось до кімнати; дуже скоро на крик і плач дитини впливає й таке її спостереження, що сильний крик швидше приводить до бажаних результатів, ніж слабкий» [3, с. 121]. В.В. Зеньковський не погоджується з думкою В. Штерна, що вже на п'ятому тижні життя дитини можна помітити в крику окремі звуки, і вважає, що саме в плачі дитини виступає тембр, хоча на початку й у нечіткій формі, та до відомої міри плач може бути наближений до почерку – за його індивідуальною виразністю [4].

Дитинка не лише сама кричить і плаче – вона весь час чує навколо себе звуки, і наявність цієї звукової атмосфери є могутнім чинником у розвитку голосових рухів у неї. Дитинка застає навколо себе форми мови, що встановилися, навчається їх розуміти раніше, ніж сама навчиться володіти ними. Голосові рухи, що виникають у неї (крик і плач), регулюються звуками, які дитинка чує навколо себе. Цей зв'язок голосових рухів і слухових сприймань надані дитині у вигляді успадкованої схильності, а досвід лише спонукає її до дії.

У розвитку мови В.В. Зеньковський розрізняє три сторони: *психофізіологічну, психологічну та логічну*. Для представника філософської психології мова є перш за все системою звуків, вироблених голосовим апаратом людини; це виробництво звуку, його артикуляція є фізіологічним, точніше кажучи, психофізіологічним процесом, який можна вивчати окремо. Однак мова з психофізіологічної сторони не розвивається окремо від того, для чого вона існує. Саме *розвиток мови* пов'язаний із тим, що вона має *значення*, тобто слугує засобом вираження внутрішнього світу – почуттів, бажань, думок. Спочатку мова включається в *емоційну сферу психіки*, виражає почуття й бажання; потім поступово мова починає включатися в інтелектуальну сферу, що й стає згодом головним завданням мови. У цій своїй функції, у вираженні думок, *мова стає знаряддям мислення* й обов'язково підпорядковується логічним законам, тобто в розвитку мови можна з відомим правом говорити про логічну сторону цього розвитку. Те, що називається граматичною стороною мови, вважає В.В. Зеньковський, частково і є носієм логічної сторони мови, хоча в повноті своїй граматична сторона мови слугує виразом не лише логічних, але й психологічних моментів мови [1].

В.В. Зеньковський наголошує, що «чиста» думка як така підпорядкована логічним зако-

нам і лише їм, але вона вільна від будь-якого психічного свого вираження, може бути констатована лише як один з *перехідних моментів у розвитку мислення людини*. Самостійне буття «чистої» думки, абсолютно вільне як у собі, так і у своїх зв'язках з іншою роботою думки від психічного вираження, для людини є нездійсненим. «Чиста» думка здійснена для людини лише «як момент, що включений у психічну тканину», вважає вчений [3, с. 122]. Звідси стає зрозумілим, що дія думки як такої, тобто в її чисто логічній стороні, уможливується завдяки тому, що між логічними та психофізіологічними процесами відбуваються ще й психічні. Ці психічні процеси уможливають взаємний вплив мислення й мови тому, що в разі, якщо мислення є одночасно логічним і психологічним процесом, то мова є психофізіологічним процесом. Виходить, що як жоден звук, який виголошує людина, унеможливується поза зв'язком із психічним світом, так і думка людини, що у своїй істоті позапсихічна, як акт чистого розуміння, реалізується в людині в системі психічних процесів, включена у психічне. Через таке психічне середовище логічні й психофізіологічні процеси можуть впливати один на одного. Таким чином, кажучи про наявність трьох сторін у мові, В.В. Зеньковський має на увазі не дійсно окреме існування їх, а лише розрізняє ці сторони, але не відокремлює їх одну від одної. Фактично мова розвивається як єдиний, хоча і складний процес; реальність мови являє людині органічну єдність цих сторін так, що роз'єднувати їх можливо тільки з метою аналізу.

Вивчаючи психофізіологічну сторону мови, В.В. Зеньковський розрізняє в її розвитку *три фази*: 1) крик; 2) *белькотіння*; 3) *власне мову*. Перша фаза розвитку мови поєднує крик, плач і перші спроби артикуляції. На першій стадії розрізняються два ступені: *перший* ступінь (перші 6 тижнів) – *неартикульований крик*; *другий* ступінь (до кінця першої половини року) – *артикульований крик*. Це не підлягає сумніву в тому сенсі, що початки артикуляції можуть бути помічені вже в крику. У процесі розвитку артикуляції відома роль повинна бути відведена плачу, який музично багатший від крику. Водночас диханню у виголошенні звуку належить вагоме значення. Крик і плач допомагає в розвитку голосу. Тому в цьому сенсі, вважає професор, було б помилкою вважати, що на стадії крику дитина видає звуки виключно з метою висловлення своїх почуттів або в силу рефлекторного механізму. Уже на цій стадії відбувається *самонаслідування* – цей зачаток гри. Дитина кричить або плаче, вважає В.В. Зеньковський, іноді наче для тренування голосу, вона просто повторює одні й ті самі рухи. Непомітно за цими рухами здійснюється дуже важливий процес розвитку голосового

апарату. На думку В. Преєра, вже на п'ятому тижні життя дитинки можна говорити про її голос [5].

Фаза *белькотіння* триває приблизно від 3-го місяця до 9–12-го, а іноді й довше; вона охоплює всі ті форми виголошення звуків, які передують появі справжніх слів, і в цьому сенсі стадія *белькотіння* об'єднує цілий ряд різноманітних процесів. Пищання та рух губами, початки співу й повторення одних і тих самих складів, справжня артикуляція та спроби нових звукосполучень – усе це об'єднує в собі поняття «*белькотіння*». З одного боку, тут має місце явище самонаслідування та справжня гра звуками; з іншого боку, наявні спроби артикуляції, що зовсім не пов'язані з настановою на гру. На думку В.В. Зеньковського, було б неправильно бачити в *белькотінні* лише гру: гра є лише однією з сил, що тут діють [2].

Хоча на стадії *белькотіння* присутні крик і плач, але поступово вся голосова еволюція немов зосереджується на *белькотінні*. В.В. Зеньковський пов'язує це з тим фонетичним різноманіттям, яке віднаходиться в *белькотінні*: як запевняють ряд спостерігачів, на фазі *белькотіння* дитя опановує багатьма звуками мови [3]. Від наступної стадії *белькотіння* відрізняється тим, що звукосполучення ще позбавлені значення, однак у цей період удитини є «слова», тобто з відомими звукосполученнями з'єднуються ті чи інші значення. Правда, це не «справжні» слова в тому сенсі, що вони не мають певного звукового контуру, але в *белькотінні* більше значення надається музичній стороні мови, ніж артикуляції звуків, остання визнається побічним результатом основного процесу. Основний процес на цій стадії зосереджується *на розвитку голосу взагалі*; дитина спочатку навчається співати, ніж говорити. На стадії *белькотіння* діти всіх народів і країн є надзвичайно схожими. З початком утворення слів настають розбіжності, завдяки впливу мовної атмосфери, у якій розвивається дитина. Стадія *белькотіння* характеризується як монолог, бо дитина «говорить», але ще не розмовляє.

Як друга стадія починається за незавершеної першої і деякий час відбувається з нею поруч, так і у третю стадію розвитку мова дитини входить ще за розквіту другої. Новим є перш за все наслідування тих звуків, які дитина чує навколо себе; це наслідування стає поступово все більш могутнім і впливовим фактором у розвитку мови. В. Штерн знайшов початок такого наслідування вже наприкінці першої половини першого року життя, хоча висловлюються думки, де називається кінець третього та четвертого місяців. Особливе значення цього моменту в *розвитку мови* полягає в тому, що *дитина відтворює ті звуки, які вона чує навколо себе*. Так відбувається збли-

ження в розвитку мови між дитиною та мовним середовищем, у якому вона живе; у музичний розвиток голосу цей фактор вносить відомий підбір, висуваючи переважно певні звукосполучення [6].

Провісником третьої фази в розвитку мови є ще один дуже важливий процес, саме розуміння мови, яка звучить навколо дитини. Дитина вживається поступово в мовне середовище, що її оточує, привчається до того, що слова мають певний звуковий контур і врешті решт звикає до того, що ці звукові комплекси щось означають. Якщо в белькотінні дитина поступово опановує особливість голосу й навчається артикулювати, якщо в наслідуванні звуків, які дитина чує навколо себе, вона звикає до певних звукосполучень й опановує спадково дану координацію слухових й артикуляційних відчуттів, то, привчаючись розуміти чужу мову, дитина оволодіває тим, що опредмечує й формує весь процес мовлення – опановує «душу» мови та її живий зв'язок із «тілом» мови – звуками. «Мова підготовлена вже як система звуків, задля розуміння мови оточуючих дитина підходить до усвідомлення та засвоєння рушійного початку мови, її здатності бути вираженням і провідником «смислів», – пише В.В. Зеньковський [3, с. 126]. Але лише коли три зазначених фази, що розвивалися спочатку окремо одна від одної, утворюють деяку єдність, тоді й відбувається оволодіння дитиною мовою у власному розумінні слова.

Третя фаза, фаза членороздільної мови, починається між 9-м і 18-м місяцями. Зазвичай, вважає В.В. Зеньковський, близько року дитина вже вступає в цю фазу, але можливі випадки, коли перехід на цю фазу членороздільної мови затримується. Професор наголошує на визнанні індивідуальних особливостей у процесі розвитку мови. Перехід на третю стадію в дитини знаменує поява слів із певним звуковим контуром, із певним значенням. У цих словах проявляється рівень артикуляції, який був досягнутий у попередньому періоді. На думку професора, можна встановити відому закономірність у появі окремих звуків: спочатку дитина, крім голосних, володіє невеликим запасом приголосних звуків, але поступово, завдяки безсумнівному впливу навколишнього середовища, дитина вивчає все більшу кількість приголосних звуків. Цей процес триває зазвичай до 4 років, і протягом цього часу мова дитини виявляє так звані природні дефекти мови. Головні дефекти мови називаються гаркавленнями, що полягає в неправильній вимові як окремих звуків, так і цілих складів. Дитина прагне на місце важких звуків підставити близькі, але такі, що їй легко піддаються, так би мовити, вона йде тут по лінії найменшого опору.

У нормі дитина до 4 років (іноді трохи пізніше) вимовляє всі звуки своєї рідної мови. Однак, зазначає В.В. Зеньковський, та стадія в культурі голосу, на якій зупиняється процес розвитку мови, охоплює тільки вміння чітко та правильно вимовляти звуки рідної мови, але не більше. Тим часом чиста дикція, вміння володіти всім багатством тональностей, властивих голосу, є завданням виховання. Чистота дикції й особливість голосу не задаються генетично. «Відомо, що дуже багато людей не говорять «своїм» голосом, тобто не володіють тим регістром, який був би найбільш легким для них. Деякі з нас випадково вміють користуватися всією повнотою, всім багатством своїх голосових можливостей, але як багато людей, які не знають свого голосу, не володіють ним!» – вчений [3, с. 127]. Головною ж характеристикою психологічної сторони мови не лише в дорослого, але й у дитини, переконаний професор, визнається *зв'язаність мови*.

На думку В.В. Зеньковського, будь-яке слово має подвійну природу: перш за все воно має своє «тіло», котре складається зі звуків, і свою «душу», тобто той сенс, який наповнює ці звуки, є тим значенням, що їх виражає. У мові звуки ніколи не існують окремо від сенсу, назва завжди щось означає.

Звуковий комплекс («тіло» слова) має певну та закінчену форму, має свій «контур». Тому в стадії белькотіння й не буває справжніх слів, адже звукові комплекси вже з певним лексичним змістом не мають ще певної форми. Звуковий комплекс є носієм певного значення, бо саме це й робить його словом. Як це можливо та як це здійснюється? Відповісти на це запитання можна, вважає В.В. Зеньковський, завдяки аналізу психічної сторони мови.

Коли людина чує іноземну мову, стверджує професор, вона чує звуки, потік звуків, у якому пізнає окремі слова. Цей процес виділення зі звукового потоку окремих слів дається їй легко, проходить непомітно, але цілком зрозуміло, що процес впізнавання знайомих слів у звуковому потоці можливий лише тому, що в пам'яті збереглися *слухові образи слів*. «Якщо хтось скаже нечітко знайоме нам слово, ми не впізнаємо його, і воно не буде для нас мати ніякого сенсу; це показує, що весь процес розуміння іноземної мови спирається на впізнавання слів перш за все в їхній звуковій стороні. Коли людина вимовляє щойно почуте або будь-яке інше слово, то вона як би знає наперед, що саме хоче сказати, – це видно на тих випадках, коли людина обмовляється й проговорює не те слово, яке збиралась. Те, що регулює процес вимовляння слова, є, безсумнівно, деяким образом слова, тобто його психічним обличчям, що пов'язане з його вимовлянням; можна було б назвати цей образ слова артикуляційним образом.

Не можна розуміти процес говоріння так, що механізм артикуляції діє сам собою, тому що ми говоримо те, що хочемо сказати, висловлюємо свої думки за допомогою слів», – пише В.В. Зеньковський [3, с. 128]. Образи слів виступають регуляторами в процесі висловлювання думок, зокрема уможливають цей процес. *Думки людини втілюються насамперед у психіці в певні мовні образи.* І тільки завдяки цьому психіка може регулювати процес мовлення, зовнішнє вимовляння слів. Процес висловлювання думок для людини уявляється настільки природним, що необхідно докладати певних зусиль, щоб спостерігати в собі цей перехід думки в слово: «адже якщо ми зовнішньо не виражаємо в словах наших думок, то ми їх виражаємо так званім внутрішнім мовленням» [3, с. 129]. Проте професор зауважує, що внутрішнє мовлення також регулюється образами слів, оскільки бувають випадки, коли в процесі внутрішнього мовлення людина вживає не те слово, яке було потрібне.

У дітей, так само як і в дорослих, слухові й артикуляційні образи слів поєднані з образом предмета, що здебільшого позначається з зоровим його образом. Але в дорослої людини сюди приєднується ще й зоровий образ написаного (надрукованого) слова та графічний образ, який регулює написання слова. Усі ці образи пов'язані один з одним так, що між ними утворюється повна психічна еквівалентність: людина без зусиль записує те, що чує, говорить про те, що бачить.

Дитина спочатку володіє лише слуховим образом слова – вона чує навколо себе слова, зникає до їхнього звукового контуру, впізнає їх і навчається надавати їм певного значення. В.В. Зеньковський цілком погоджується з думкою В. Штерна, що обсяг слів, які дитина розуміє, значно більший від обсягу слів, які вона сама може вимовити; ця «відсталість» власного говоріння в ставленні до розуміння слів, на думку В. Штерна, триває дуже довго – до зрілого віку [482].

Згідно з В.В. Зеньковським, доки дитина не пов'язує з певним звуковим комплексом значення, доти вона не знає цього слова, маючи лише слуховий образ. Професор запитує себе: яким же чином доходить дитя до того, щоб зрозуміти символічне значення звукових комплексів? Чи пов'язаний цей процес із простою асоціацією звукових комплексів з образами тих чи інших предметів або ж в основі його лежить щось інше? І надає таке пояснення: «Коли ми говоримо, що будь-яке слово щось означає, то в нас неодмінно з'являється уявлення про те, що позначається (предмет позначення), і те, чим цей предмет позначається (матеріал позначення). Якщо ми чуємо незнайоме слово, наприклад грецьке слово *δενδρον*, – воно для нас нічого не означає

та є простим набором звуків. Випадково в нашій свідомості може знаходитися поряд із цим (*a*) слуховим образом *δενδρον* (*b*) зоровий образ дерева; але просте існування поруч цих двох образів *a* та *b* зовсім їх не зближує. Необхідний особливий акт, за допомогою якого ми могли б усвідомити, що *a* «означає» *b*. Цей позначаючий (сигніфікативний) акт уперше об'єднує матеріал позначення та його предмет, тобто вперше створює психологію позначення. Як бачимо, крім предмета позначення та матеріалу його, необхідний ще особливий акт позначення: не проста асоціація образів *a* та *b* створює їхній зв'язок позначення, а саме особливий акт. Таємниця психології позначення лежить саме в ньому» [3, с. 130]. Але доросла людина не помічає в собі цього процесу в повній роздільності його моментів. Проте, коли людина чує (на рідній мові) будь-яке слово, процес розуміння відбувається безпосередньо. Це пов'язано, вважає професор, зовсім не з асоціацією *a* та *b*, а з тим, що акт позначення, пережитий на кожному кроці, не усвідомлюється людиною з повною чіткістю, у цьому виді немає жодної психічної потреби; але коли людина говорить іноземною мовою, особливо якщо вона не цілком вільно володіє нею, процес розуміння та позначення не йде так швидко, і тоді з повною чіткістю спостерігається акт позначення.

Між психологією позначення, констатує В. В. Зеньковський, коли людина сама вимовляє слова, вносячи в них той чи інший сенс, те чи інше значення, та психологією розуміння іноземної мови немає суттєвої різниці. В обох випадках необхідний матеріал позначення та його предмет, але лише акт позначення пов'язує *a* й *b*, встановлює їхню єдність. Цікавим є процес заміни слів «еквівалентними» виразами, коли, наприклад, людина читає в оповіданні слово «хоробра людина», але, висловлюючись своїми словами, говорить про «мужню» або «сміливу» людину. «Цей процес має величезне значення як симптом розуміння і в цьому сенсі абсолютно неоцінений школою, спирається на те, що слово *a* спочатку усвідомлюється у своєму сенсі (*A*) і тільки тоді може бути підмінене еквівалентним *a1*», – пише представник філософської психології [139, с. 131].

Сама «еквівалентність» означає не що інше як однакову силу у вираженні одного й того самого змісту; тому підміна слова *a* «еквівалентним» словом *a1* – на усвідомленні сенсу *A*, без чого нездійсненною є заміна одного слова іншим.

Без заперечень представники філософської психології кінця XIX – початку XX століття стоять на позиції, що дитина дуже рано навчається повідомляти оточуючим свої бажання та почуття в крику, плачі, рухах; для оточення

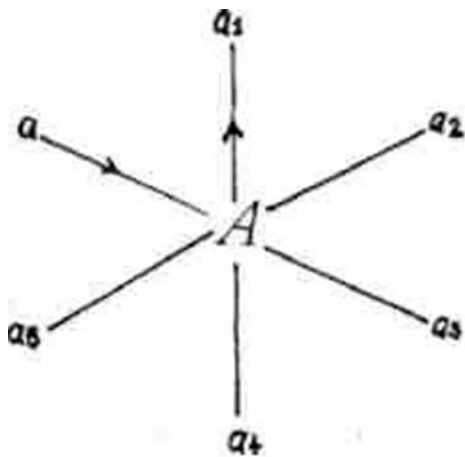

Рис. 1. Процес розуміння за В.В. Зеньковським

все це щось означає. Але функція позначення крику, плачу, рухів формується незалежно від свідомості дитини й уперше надходить до свідомості у своєму соціальному резонансі, у своєму соціальному відгуку. Перед дитиною розкривається перспектива позначення, тобто дитина ще не усвідомлює функції позначення в її внутрішньому сенсі, в її ідеї, але перед нею вже вимальовується перспектива позначення, вже накопичується матеріал, який повинен бути зрозумілим у власному розумінні. Соціальний резонанс, який має плач, крик, не створює актів позначення, бо з актами пов'язане внесення сенсу в слова, звуки, рухи, але він підготовлює дитину до того, щоб вона оволоділа цією функцією позначення. Проте визначити, як це відбувається та коли, досить складно. Але коли до 3-го року життя в дитини проявляється прагнення дізнатися назву будь-якого предмета, у неї, так би мовити, вже формується загальна ідея, що будь-який предмет повинен мати свою назву, своє позначення. В.В. Зеньковський вбачає в цьому повільне усвідомлення тієї перспективи, «у темну глибину якої дитя дивилося, поза сумнівом, і раніше» [3, с. 132].

Згідно з філософсько-психологічними положеннями поява функції позначення в дитини з'являється поступово, передуються тим проєктивним усвідомленням цієї функції, котре створюється соціальним резонансом. Протягом першого року життя дитини, після 6-8 місяців, вона вже оволодіває функцією позначення. Думка про можливість з'ясування кількості слів, якою володіє дитина, видається суперечливою в психологічній науці наприкінці XIX – початку XX століття. Вважається, що деякі слова дитина добре знає, їй подобається часто їх використовувати; інші слова вона знає, але використовує зрідка; є й такі слова, котрі дитина знає погано та забуває їх. Серед психологів-філософів існують думки

з приводу того, що дівчатка взагалі раніше за хлопчиків починають розмовляти. У вечних не викликає сумніву й факт, що в родині молодші брати та сестри швидше навчаються розмовляти, оскільки зі старшими дітками розмовляють лише батьки, а з молодшими, окрім батьків, розмовляють брати й сестри, і це сприятливо впливає на розвиток мови. На переконання В.В. Зеньковського й І.О. Сікорського, дітки віддають перевагу словам, між звуковою стороною яких і значенням є «природний» зв'язок [4]. «Слово «собака» не втримається так, як слово «гав-гав». У цьому саме сенсі дитячий словник має інтернаціональний характер. На «дитячій» мові Росії, Німеччини, Франції, Японії «собака» позначається майже однаково («гав-гав», wau-wau, oua-oua, wau-wau). Те саме можна сказати про слово «мама». Нерідко діти вигадують свої власні слова, і в цьому сенсі говорять про особливу «дитячу» мову» [3, с. 133]. При нормальному психічному розвитку дитина рідко утримує ці продукти своєї мовної творчості, але іноді їх засвоюють дорослі, і вони переходять у їхню мову, особливо це стосується імен.

Граматична будова в розвитку мови дитини має визначені ступені розвитку. Під граматичною будовою мови В.В. Зеньковський розуміє всі ті зовнішні та внутрішні особливості в будові мови, окремих слів, котрі надають можливість за допомогою мови висловити свою думку людині в сукупності її логічних відношень. При цьому професор не піддає жодному сумніву те, що граматична сторона мови відображає не лише одну логічну сторону мислення, але і її психологічний бік, та вважає це важливим моментом, бо саме мова дитини більше слугує не для інтелектуальної сфери, а для сфери емоцій, сфери бажань, потреб і задумів: «До цього приєднується й те, що спочатку мова дитини складається з однослівних речень, іншими словами, усе те, що хоче сказати дитина, вона говорить за допомогою одного слова» [3, с. 134]. В.В. Зеньковський поділяє думку В. Штерна щодо чотирьох періодів у граматичному розвитку мови [6]. Перший період (від 1 року до 1 року 6 місяців) вирізняється тим, що слово визнається звуковим комплексом, який пов'язаний із визначеним лексичним змістом, але позбавлений будь-якої граматичної форми. Логічний зміст не відокремлює з достатньою чіткістю логічний або вольовий момент; мається на увазі, що в цей період мову дитини не можна обмежувати лише словесним матеріалом, вагому роль у ній відіграє інтонація, міміка та жести. Для дитини мова, розмова означає вплив інших на її почуття та волю, і відповідно до цього для неї самої мова завжди забарвлена її почуттями та бажаннями. «Коли дитя говорить «стілець», в це «речення» вона може вкладати

різні смисли, висловлювати різні бажання та почуття («дайте, приберіть цей стілець» і т. д.)», – пише В.В. Зеньковський [3, с. 134–135]. Виходить, що речення йде попереду слова; слова розвиваються з речень, у живій розмові. На першому місці стоїть однослівне речення – слово, позбавлене притаманних мові дорослої людини флексій: звуковій визначеності відповідає певний лексичний зміст, але без будь-якого натяку на граматичні форми. У цей час ще немає частин мови – немає ні іменників, ні дієслів тощо: слово становить лише лексичний зміст і допускає найрізноманітніші варіації сенсу, котрий ними виражається («стілець» означає і «дай стілець», і «візьми його», і «сядь на стілець», і «встань зі стільця»). Відсутність граматичних форм цілком відповідає психологічній стороні мови: однослівне речення рідко висловлює думку, здебільшого воно висловлює бажання, задуми, почуття.

У філософській психології означеного періоду граматичний розвиток мови вважається пов'язаним із поступовим зростанням у дитини інтелекту, і перший ступінь у цьому розвитку пов'язаний із позначенням. Поки слова не мають постійного й певного сенсу, поки лексичний зміст слова допускає такі варіації у смислі, які визначаються бажаннями, почуттями дитини, доти логічний момент думки не може впливати на мову дитини. Коли дитина доростає до такого фіксування лексичного змісту слова (в акті позначення), однослівне речення стає вже формою для вираження думки, але для вираження почуттів діти ще можуть користуватися однослівним реченням. Цей *другий період* у граматичному розвитку мови (від 1,6 до 2 років) характеризується переходом до нової синтаксичної форми мови та встановленням певного значення слів. Дитина починає захоплюватися позначенням предметів, переважно саме в цей період вона користується складами, які позначають предмети. Кожна річ повинна мати свою назву, і усвідомлення цього спонукає дитину до того, щоб дізнатися назви всіх предметів, що її оточують. У цей віковий період починається вже період запитань, звернених поки що лише до назв предметів. Запас слів значно розширюється, проте підбір необхідних слів дитиною та розвиток запасу її слів залежить від обставин і від її потреб. Згідно з результатами досліджень, проведених В. Штерном [7], у дитини

до 1 року і трьох місяців 100% слів складається з іменників (табл. 1).

Близько 2 років дитина вступає у *третій період* граматичного розвитку мови: слова, що були незмінними до цього часу, починають змінюватися, набувають флексій. Етимологічний прогрес іде, таким чином, за синтаксичним. Від багатослівного речення, характерного для другого періоду психічного розвитку, дитина переходить до *створення речення*. Ще немає синтаксису в технічному сенсі слова, усі речення прості, пов'язані паратактично; поява перших спроб створювати підлеглі речення є вже *четвертим* – останнім періодом граматичного розвитку (від 2,6 року й далі). У цьому граматичному процесі головний вплив належить інтелекту, що розвивається й вимагає більш чіткого висловлення думки. Мова стає все більш гнучким знаряддям мислення, сприяє кращому висловлюванню того, про що думає дитина. Однак у граматичному розвитку відіграють роль й інші фактори. Дитина наслідує дорослих, переробляє по-своєму інформацію, яку чує, і цей процес є надзвичайно цікавим, бо в ньому проявляється справжня творчість дитини. Дуже важлива роль *аналогії* в утворенні слів і граматичних форм. Поступово дитина все більше опановує мову, яка стає знаряддям думки. Важкими є лише перші кроки, а потім процес розвитку мови, стверджує В.В. Зеньковський, йде з надзвичайною швидкістю.

Висновки з проведеного дослідження. З'ясовано, що в розвитку мови В.В. Зеньковський розрізняє три сторони – *психофізіологічну, психологічну та логічну*. Саме розвиток мови пов'язаний із тим, що вона має значення, тобто слугує засобом вираження внутрішнього світу – почуттів, бажань, думок. Спочатку мова включається в *емоційну сферу психіки*, виражає почуття та бажання; потім поступово мова починає включатись і в інтелектуальну сферу. При вираженні думок мова обов'язково підпорядковується логічним законам.

Грамматична будова в розвитку мови має визначені ступені розвитку й має чотири періоди. *Перший період* (від 1 року до 1 року й 6 місяців): слово визнається звуковим комплексом, який пов'язаний із визначеним лексичним змістом, але позбавлений будь-якої граматичної форми. *Другий період* у граматичному розвитку мови (від 1,6 до 2 років) характеризується переходом до нової синтаксичної форми мови та встанов-

Таблиця 1

Показники словникового запасу за частинами мови

РОКИ	ІМЕННИКИ (%)	ДІЄСЛОВА (%)	ІНШІ ЧАСТИНИ МОВИ (%)
1,3	100	0	0
1,8	78	22	0
1,11	53	23	24

ленням певного значення слів. Близько 2 років дитина вступає у *третій період* граматичного розвитку мови: слова, що були незмінними до цього часу, починають змінюватися, набувають флексій. Етимологічний прогрес іде, таким чином, за синтаксичним. Від багатослівного речення, характерного для другого періоду психічного розвитку, дитина переходить до *створення речення*. Поява перших спроб створювати підлеглі речення є вже *четвертим* – останнім періодом граматичного розвитку (від 2,6 року й далі). Розвиток мови сприяє кращому висловлюванню того, про що думає дитина.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зеньковский В.В. О сравнительной психологии. *Вопросы философии и психологии*. 1907. № 89. С. 534–544.
2. Зеньковский В.В. Принцип индивидуальности в педагогике и психологии. *Вопросы философии и психологии*. Кн. 5. 1911. С. 815–855.
3. Зеньковский В.В. Психология детства. Лейпциг : Сотрудник, 1924. 348 с.
4. Мельник О.А. Становлення розуміння психічного та розвитку людської психіки в українській філософсько-психологічній традиції: монографія. Київ : Альфа Реклама, 2020. 656 с.
5. Прейер В. Душа ребенка. Наблюдения над духовным развитием человека в первые годы жизни / пер. с послед. (7-го) нем. изд. ; под ред. В.Ф. Динзе. Санкт-Петербург, 1912. 299 с.
6. Штерн В. Психология раннего детства до шестилетнего возраста. Изд. 2, Петроград : Школа жизни, 1921. 280 с.
7. Штерн В. Из жизни одной детской. Листки из дневника Клары Штерн в обработке Т. Мейер / под ред. А.Г. Цирес. Москва ; Петербург, 1923. 204 с.